

“TAJVID” ATAMASINING PAYDO BO‘LISHI

Miraxmadova Xusnora Dilshod Qizi

O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi magistranti.

Annotatsiya: Ushbu maqolada “tajvid” atamasini qachon paydo bo‘lib, mustaqil ilm sifatida qachondan mashhur bo‘lgani, atamaning ma‘nosi va bu atamaga sinonim bo‘lgan qanday nomlar bo‘rligi va ishlatilgani haqida so‘z yuritiladi. “Tajvid ilmi” to‘rtinchi hijriy asrda mustaqil ilm sifatida shakllangan bo‘lsada, o‘sha davrda aynan “tajvid” atamasi bilan emas balki uning ma‘nosiga sinonim bo‘lgan so‘zlar bilan tanilgan ulamolarning kitoblaridan dalillar bilan keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Qur‘on, tajvid, tartil, tahsin, hasan, lahni jaliy, lahni xofiy, Abu Muzohim, Hoqoniyya qasidasi, Doniy, Abu Amr.

“Harflarning maxrajlari, sifatlari va ularni gapda talaffuz qilinganda kelib chiqadigan hukmlarni o‘rganadigan ilm ma‘nosidagi “tajvid” atamasi to‘rtinchi hijriy asrdagina tanildi. Shuningdek, ushbu asrdan avval bu haqda yozilgan kitoblar ham ma‘lum emas edi. Buning sababi shuki, tajvid ilmi mustaqil ilm sifatida Qur‘on va arab tili ilmlariga nisbatan ikki asr kechroq ko‘zga ko‘ringan. Ba‘zi keying manbalarda sahoba Abdulloh ibn Mas‘ud roziyallohu anhu "جوّدوا القرآن..." deganlar. Ba‘zi yangi tadqiqotchilar ushbu rivoyatga tayanib tajvid ilmining kelib chiqishi sahobalar davriga borib taqaladi deyдилar. Yana aytadilarki: “Biz tajvid ilmini mustaqil ilm darajasiga yetib borgunicha bosib o‘tgan yo‘lini bizga to‘liq vasflab beradigan manbalarga ega emasmiz”. Uning avvalgi bosqichi haqida bilinadigan narsa shuki, tajvid ma‘nosiga yaqin kalimani birinchi bo‘lib ishlatgan bu sahoba Ibn Mas‘uddir. U kishi musulmonlarga nasihat qilib, “Qur‘onni yaxshilab o‘qinglar va go‘zal ovoz bilan ziynatlanglar...” Ko‘rinib turibdiki, tajvid ilmining kelib chiqishi Ibn Mas‘udning chaqiriqlariga ko‘ra va buning ortidan qiroat qoidalarini me‘yorlashtirishga harakat orqali bo‘lgan.

Ushbu rivoyat qadimgi manbalardan qidirilganda uni dalillanishga yaroqsiz deb topildi. Unda "جوّدوا" dagi “vov” o‘rniga "جروّوا" da “ro” bilan kelgan. Mening nazdimda keyingi davrlardagi manbalarda rivoyat o‘zgargan. Chunki, matn sanadi qadimiy manbalar sanadiga borib taqaladi. Matn esa, birgina harfda farq qiladi. Asl nus‘hada rivoyat Qur‘onni beshliklar, o‘nliklar, suralarning ismlari va shunga o‘xshash narsalardan ajratinglar degan ma‘noda kelgan.

Shunisi ma‘lumki, Qur‘oni karimda tilovatni vasflaydigan (ج ود) o‘zakli kalima kelmagan. Shuningdek, to‘qqiz mashhur hadis kitoblariga asoslangan “Al-Mu‘jamul

mufahras li alfazil hadis in nabaviy”¹ lug’at kitobida ham bu borada biror narsa kelmagan. Shu va endi keladigan dalillar bilan “tajvid” kalimasi nubuvvat asrida ishlatilmaganiga dalolat qilsa bo’ladi.

Nubuvvat asrida “tajvid” kalimasi ma’nosida ishlatiladigan bir necha kalimalar bo’lgan. Masalan, “tartil”, “tahsin”, “tazyin”, “tahbir” so’zlari. Bu so’zlar sof arabiy talaffuz bilan go’zal ovoz va adoga to’liq e’tibor bergan holatdagi tilovat vasfiga ishlatilgan. Ushbu to’rt so’zdan faqatgina “tartil” so’zigina Qur’onda ishlatilgan.²

Bu o’sha davrda arablarda (ج و د) o’zakli so’zlar ishlatilmagan dagan emas. Ushbu o’zakdan chiqarib olingan ko’plab ishlatiladigan so’zlar bo’lgan. Masalan, "الجيد" yomonning ziddi bo’lgan “yaxshi” so’zi. وجاد الشيء جودة وجودة ya’ni “yaxshi bo’ldi” yomonning ziddi bo’lgan “yaxshi” so’zi. أجاد أتى بالجد من القول والفعل ya’ni “yaxshi gap aytdi” yoki “yaxshi ish qildi” degani. وجد الفرس فهو جواد . ya’ni “sahiy kishi” degani. وجد جواد سخى . ot “yaxshi chopadigan bo’ldi”³ va hokazo. “Tajvid” جَوَّدت الشيء dan masdardir.

Izlanganim manbalarda “tajvid” so’zi istilohiy ma’nosiga yaqin ma’noda ishlatilishidagi eng avvalgi manbalardagi ma’lumotlar Ibn Mujohid (324-hij.vaf.) “Sab’atu fil qiroaat” kitobi muallifinikidir. Doniy (444-hij. vaf.) aytadi: “Husayn ibn Shokir Mismar aytadi: menga Ahmad ibn Nasr aytadi: Ibn Mujohidning shunday deganini eshitdim: “Qur’ondagi lahn(xato) ikki hildir: oshkora va maxfiy. Oshkorasi e’robdadir. Yashirini esa, lafzlarni tajvid(yaxshi) bilan chiqarishda harflar haqqini ado qilmaslikdir. Ahmad ibn Abu Amr (500-hij.vaf.) quyidagicha naql qiladi: “... maxfiysi, lafzlarni tajvid bilan ortiqchalik va kamchiliklarsiz chiqarishda harflar haqqini bermaslikdir”.

Tajvid o’zining hozirgi istilohiy ma’nosi bilan tanilgan vaqt bu, tajvid ilmi borasida mustaqil kitob yozilgan vaqtdir. Ibn Jazariy Abu Muzohim Muso ibn Abdulloh ibn Yahyo Hoqoniy Bag’dodiy (325-H.Y. vaf) ning tarjimai holini yozib aytadi: “Men bilishimga ko’ra tajvid ilmi borasida ilk asarni u yozgan. Uning ajoyib qasidasi mashhur bolib, uni Hofiz Abu Amr sharhlagan”.

Ibn Jazariy bu yerda tajvid borasida ilk bitilgan asar bu Abu Muzohim Hoqoniyning “Roiiyya⁴ qasidasi” nomi bilan mashhur “Hoqoniyya qasidasi” asaridir deb ishora qilyapti. Uning muqaddimasida quyidagicha keltiriladi:

أقول مقالا معجبا لأولي الحجر و لا فخر، إنَّ الفخر يدعو إلى الكبر

“Aql egalari uchun ajoyib gap aytaman.

Faxrlanish uchun emas, chunki faxrlanish kibrga olib boradi”

Baytlarining soni ellik bittadir. Unda tajvid mavzularining bir qismi zikr qilingan.

¹ “Al-Mu’jamul mufahras li alfazil hadis in nabaviy”

² Furqon 32, Muzammil 4.

³ “Lisanul arab”

⁴ Baytlar oxiri “ro” xarfi bilan tugagani uchun shunday nomlangan.

“Hoqoniya qasidasi” tajvid ilmi borasida yozilgan mustaqil ilk asar bo’lsada Abu Muzohim unda “tajvid” kalimasini ishlatmagan. Uning o’zagidan kelib chiqqan so’z ham ishlatmagan. Uning o’rniga "الحسن" so’zini va undan kelib chiqqan so’zlarni ishlatgan. Beshinchi baytning boshida aytiladiki:

أيا قارئ القرآن أحسن أداءه

“Ey Qur’on qorisi, uning adosini go’zal qilgin”

O’n yettinchi baytning avvalida esa, quyidagicha:

فقد قلت في حسن الأداء قصيده

“Go’zal ado borasida qasida bitdim”

Abu Muzohimning o’z qasidasida “Tajvid” so’zini ishlatmagani o’sha davrda paydo bo’lgani bilan asli bu atama mashhur bo’lmaganiga dalolat qiladi. Lekin aytib o’tganimizdek uning zamondoshlaridan Ibn Mujohid ishlatgan.

“Tajvid” atamasini Ibn Mujohiddan keyin birinchi bo’lib Abu Hasan Ali ibn Ja’far as-Saidiy (410-h.y. vaf) o’zining birinchi kitobi “At-Tanbeh ala lahnul jaliy val lahnul xofiy”da aytadi: “Qur’on lafzlari tajvididan bir parcha yozishimni so’radilar”. Yana boshqa bir joyda: “Qori "الضالين" ning va yana boshqa joylardagi "ض" ning tajvidiga amal qilishlik lozim bo’ladi”. “Tajvid” atamasini ishlatishlik Saidiyning zamonidan keyin keng ko’lamda tarqaldi.

Ibn Jazariyning ““Hoqoniyya qasidasi” tajvid ilmida ilk yozilgan asardir” degan fikrini qabul qiladigan bo’lsak, ushbu kitobning tanilishi bilan Saidiyning “At-Tanbeh ala lahnul jaliy val lahnul xofiy” kitobining tanilish payti yaqindir. Saidiyning kitobi esa, bugungi kunda “Hoqoniyya qasidasi”dan keyin tajvid ilmida yozilgan eng qadimgi asarlgi bilan ajralib turadi. U tajvid ilmidagi mustaqil ta’lifning boshlanishidir.

Ibn Nadim(385-h.y.vaf)ning “Fihrisat” asariga murojaat qilganimizda “tajvid” nomi bilan aytib o’tilgan biror kitob topilmadi. Hatto tajvid mavzusida yozilgan kitob ham. Holbuki, kitobning birinchi bo’limini uchinchi bobida Qur’on ilmlari borasida yozilgan yuzlab kitoblar nomini keltirgan. Bu holat esa, tajvid ilmining tortinchi hijriy asrda ilk qadamlarini qo’yganini va Ibn Nadim o’z kitobini yozayotganida (377-h.y.)⁵ bu boradagi kitoblar mashhur bo’lmaganiga dalil bo’ladi.

Biz bir oz oldinroq ilgari lab bechinchi xijriy asrga kirar ekanmiz unda tajvid ilmi borasida yozilgan asarlarni topshimiz mumkin. Aynan ko’plab tajvid kitoblari shu asrda ko’rina boshlaganini kuzatamiz. To’rtinchi hijriy asrning oxirida paydo bo’lgan Saidiyning "At-Tanbih alal lahnul jali va lahnul xofi" kitobidan keyin yoki beshinchi asrning ilk yillarida Andalusda tajvid ilmi borasida ikki katta kitob paydo bo’lganini ko’ramiz. Ular Makkiy ibn Abu Tolib Al-Qoysining (437-h.y.vaf.) “Ar-Riaya” kitobi hamda Abu Amr ibn Saiyd Ad-Doniyning (444-h.y.vaf.) “At-Tahdid” kitobidir. Bu

⁵ Qarang: Fihrisat, 27-42 betlar.

ikki kitobdan keyin o'sha asrning o'zida Abdul Vahhob Qurtubiyning (465-hij.y.vaf.) "Mavdih" kitobi paydo bo'ldi. Bu kishi esa Makkiy va Doniyga zamondosh bo'lgan.

Makkiyning "Rioya" kitobi muqaddimasida beshinchi asrni tajvid ilmi borasida talif etilgan kitoblarning paydo bo'lishidagi haqiqiy tarix ekanligiga ishorala topamiz. Makkiy aytadi: "Mutaqoddimlardan birontasi bu kitobim kabi biror bir narsa talif etganini bilmayman. Men jamlagan harflarning sifatleri va ularning laqablari to'risida biror bir narsa mendan avval jamlanganini bilmayman. Allohning kitobi lafzlaridagi har bir harf borasida izlandim uning lafzlari tajvidiga e'tibor qildim va tilovat borasida uni rioyasini qilishlikka urg'u berdim. 390-yilda hayolimda bu kitobni yozishni va tartibini tasavvur qildim va hayolimga kelgan narsalarni o'sha vaqtning o'zida yozdim. So'ngra uni bir muddat qo'yib qo'ydim. Chunki mendan avval bu ilm borasida menga ko'makchi bo'ladigan kitob yozgan muallifni topa olmadim. Oradan bir muddatdan o'tib, Alloh meni niyatimni quvvatlantirdi va qalb ko'zimni keskinlashtirdi va ushbu kitobni tamomlashga qasd qildim. So'ngra ushbu kitobni 30 yilda tamomladim"

Doniyning "At-Tahdid" kitobining muqaddimasida ham Makkiyning gapidan tushunilgan, tajvid ilmida ularning vaqtida biror bir kitob bo'lmaganligiga ishora bordir. Doniy aytadi: "Men asrimizning qorilari yengil qarayotganini, zamonamizning qiroat ustozlari tilovatdagi tajvid, qiroatdagi tahqiqqa e'tiborsiz bo'layotganini, Alloh taolo tafsiya qilgan narsani tark qilib, Rasululloh s.a.v. ummatlarini undagan Qur'onni tilovat qilishda tartil va tarassulga e'tiborsizliklari meni bu borada hajmi kichik bo'lgan, ko'tarishga yengil bo'lgan bir kitob yozishga undadi. Unda itqon va tajvid ilmining vasfi tartil va tahqiqning kayfiyatini avvalgi mashoyihlarimiz keyingi imomlarimiz ado qilgan yo'lga ko'ra vasf qilishni niyat qildim va buni bayon qilishda qattiq kirishdim. Bunda butun kuchimni sarfladim va bir maqsadga erishdim. Bu kitobning foydasi ko'p bo'lishligi uchun maxfiyu oshkorasini zohiru yashirin qoidalarda bayon qildim. O'tgan qurrolarimiz, imomlarimiz bizgacha yetib kelishida ishtirok etgan ulamolarimiz yo'liga ko'ra sunnat va xabarlarni keltirdim."

Shunday qilib tajvid ilmining mustaqil ilm shaklida paydo bo'lishligi boshqa ilmlardan ancha kech bo'lgan. Qur'on ilmlari hamda arab tili ilmlari tajvid ilmidan ancha avval zohir bo'lgan. Arab tili va gramatikasi ulamolari, hamda qiroat ulamolarining harakatlari tajvid ilmi keyinchalik ado etgan vazifani o'sha payt bajargan. Misol uchun to'g'ri nutq qilish asl qoidalari, arab tili tovushlarini talaffuz qilishda turli hil buzulishlardan ehtiyot bo'lish kabi. Ammo biz qiroat borasida va Qur'on qiroatlarining vasfi borasida yozilgan kitoblarni tajvid ilmi borasida yozilgan kitoblar deb atay olmaymiz. Garchi qiroat ilmi va tajvid ilmi, ikkalasi ham Qur'on lafzlari bilan bog'liq bo'lsa ham o'z mavzusida huddi o'z manhaji kabi farq qiladi.

Tajvid ilmi avvalda mustaqil ilm holida zohir bo'lmagani qiroat qorilarini tajvid ilmiga rioya qilmay o'qigan degan ma'noni anglatmaydi. Chunki, tajvid ilmi qoidalari agarchi yozilgan bo'lmasada arablarning tilida asli mavjud bo'lgan. Tajvid ilmi

borasida kitob yozishlik to'rtinchi hijriy asrdagi ilk kitobidan so'ng hozirgi vaqtimizgacha davom etib kelgan, uzulib qolmagan. Bu narsa musulmonlarni Qur'on bilan qay darajada bog'liq ekanliklarini, uni harflarini tajvid ila o'qishga harisliklarini, uning lafzlarini mukammal darajada nutq qilishga harakat qilishlarini ko'rsatadi. "Tajvid ilmi borasida yozilgan kitoblarning ismlarini sanab o'tishlik mening bilganimga ko'ra bu yo'lda qilingan ilk harakatdir" deyдилar Doktor G'unaym. Bu ro'yhat nuqson va kamchilikdan holi bo'lmaydi albatta. Men ro'yhatni tuzishda qo'lyozma mundarijalardan o'zim bohabar bo'lganini qisqa qilib keltirganman. Misol uchun Xoji Halifanining "Kashfuz zunun" va bir necha tarjima kitoblardan, masalan Ibn Jazariyning (833-hij.vaf.) "G'oyatun nihaya fi tobaqotul qurro". Bunda Ibn Jazariy qiroat va tajvid ilmiga bog'liq bo'lgan barcha kitoblarni ismini keltirganlar va bu narsa mualliflarning vafot yiliga ko'ra tartiblangan.

*Doktor Gunaym Quduriy Hamdning
"Dirosatus sovtiyya inda ulamait tajvid" asari asosida tayyorladi.*